

Frank van den Heuvel & Patrick Overeem
(red.)

Een vitale rechtsstaat

Grondslag, kwetsbaarheid, weerbaarheid

Inhoud

FRANK VAN DEN HEUVEL & PATRICK OVEREEM

Inleiding: voor een vitale rechtsstaat 7

I. Grondslag

EMMA COHEN DE LARA

Meer dan recht alleen: verstandige gematigdheid
en bedeesdheid als morele voorwaarden voor de
rechtsstaat 17

SYBE SCHAAP

Van burger tot mens: de kanteling van rechts-
beginselen 25

HANS-MARTIEN TEN NAPEL

Constitutioneel patriottisme ja, civiele religie nee 35

II. Kwetsbaarheid

PIETER TOPS

De drugseconomie van Nederland en haar
maatschappelijke effecten 47

RONALD TINNEVELT

Referenda en de kwetsbaarheid van de democratische
rechtsstaat 57

FRANK VAN DEN HEUVEL

Encyclieken en scheidsrechters: voorbeelden voor
de externe toezichthouder 69

III. Weerbaarheid

GEERT CORSTENS

De weerbaarheid van de rechter 81

WOUTER VERAART

'Een visioen van groot licht': de rechtsstaat als
toetsingskader 90

QUIRINE EIJKMAN

De spelregels van de rechtsstaat: burgerschaps-
en mensenrechteneducatie voor jong en oud 102

IV. Slot

ERNST HIRSCH BALLIN

De rechtsstaat: wat een democratische constitutie
in leven houdt 113

Over de auteurs 127

Inleiding: voor een vitale rechtsstaat

DE RECHTSSTAAT UITGEDAAGD

Het aantal democratieën in de wereld is de afgelopen decennia gestaag toegenomen. Het recht op een eerlijk proces is in steeds meer landen normaal geworden. Het aantal doden door terroristische aanslagen daalt sinds de jaren tachtig sterk. Er is veel vooruitgang. Maar tegelijkertijd worden democratie en rechtsstaat steeds vaker op de proef gesteld, ook in het Westen. Na verkiezingen zien we dikwijls de paradox dat de uitkomst van het democratisch proces de twijfels over de soliditeit van de rechtsstaat vergroot. Onze democratische rechtsstaat beoogt belangrijke politieke waarden in zich te verenigen: burgerlijke vrijheid en gelijkheid voor de wet, responsiviteit en rechtsbescherming. Dat de combinatie van democratische en rechtsstatelijke beginselen voortdurend spanningen oproept, is evident en ook niet per se onwenselijk. De staatsvorm is erop ingericht om die spanningen te kanaliseren. Maar de laatste jaren lijkt iets ingrijpenders aan de hand. Het lijkt erop dat de democratische rechtsstaat zélf onder druk is komen te staan, niet alleen door vijanden van buitenaf, die haar willen omverwerpen, maar ook door ontwikkelingen van binnenuit. In de constructie lijkt betonrot op te treden. Met name de rechtsstatelijkheid van ons democratisch bestel lijkt kwetsbaar doordat mensen, ook op hoog politiek niveau, zich openlijk afvragen of onze rechtsstaat wel de juiste is.

En toch, misschien is de roep dat zaken anders moeten, of in ieder geval herijkt moeten worden, heel zinvol. Mogelijk gaan deze signalen en vervolgacties de echte erosie

tegen. De wens om instituties anders, beter, meer passend bij deze tijd, te organiseren, kan legitiem zijn. Wanneer de kwetsbaarheid uitgedaagd wordt, neemt de weerbaarheid toe. Dat is het geval in de sport, als mensen uitgedaagd worden in een stevige training. Dat ervaren ondernemingen, die door marktwerking en maatschappelijke ontwikkelingen concurrenten zien opkomen en alerter worden gemaakt. En dat geldt wellicht ook in de rechtsstaat.

ZOEKTOCHT NAAR HOUVAST EN OVERZICHT

Op het eerste gezicht ziet onze rechtsstaat er prima uit, zeker in vergelijking met andere landen. Hier is zelden discussie over benoemingen in de rechterlijke macht. We hebben transparante en correcte verkiezingen. We hebben een betrouwbaar ambtelijk apparaat. Maar toch... er is discussie, nota bene in de politiek, over onze rechters en rechtspraak, over het functioneren van het parlement en over het stelsel van politieke partijen dat op zijn eind zou lopen. Er is discussie over wie op welk terrein kan, mag en moet acteren en waar niet. Hoe zit het met vermenging van boven- en onderwereld? Kan elke burger nog vertrouwen op onze rechtsstaat? Is deze scherp, alert en in staat zijn taken uit te voeren? Is deze robuust genoeg? Er zijn, al dan niet in de beeldvorming, rafelrandjes en die kunnen leiden tot verdere erosie en uiteindelijk tot het verdwijnen van het solide ogende stelsel.

In onze opvatting verwijst het begrip 'rechtsstaat' eerst en vooral naar 'constitutionalisme': de legitimering én de limitering van de macht door het recht. Deze grondgedachte is in de loop van de geschiedenis uitgewerkt in een aantal rechtsstatelijke principes. Zo zegt het legaliteitsbeginsel dat overheidshandelen een wettelijke grondslag moet hebben om legitiem te zijn (*rule of law*). En de machtscheidingsleer zegt dat de overheidsmacht dient te worden beperkt door deze te verdelen over verschillende min of meer gescheiden organen die verschillende func-

ties uitoefenen (*trias politica*) en die elkaar tot op zekere hoogte in bedwang houden (*checks and balances*). Samen vormen deze principes de kernelementen en minimumvereisten voor een rechtsstaat. Velen menen heden ten dage dat hieraan nog een belangrijk element moet worden toegevoegd. Een werkelijke rechtsstaat, zo zeggen zij, is een *liberale* rechtsstaat die de fundamentele rechten van zijn burgers en ingezetenen beschermt. Een staat die systematisch inbreuk op die rechten maakt, is geen rechtsstaat. Veel meningsverschil gaat vervolgens over de vraag welke rechten mensen precies hebben en welke door de staat moeten worden beschermd.

Vaak wordt het etiket ‘liberalisme’ of ‘neoliberalisme’ gebruikt voor alles waar men niet gelukkig mee is. Meer specifiek luidt de kritiek dat het (neo)liberalisme alle menselijke interacties reduceert tot ‘transacties’ – zoals recentelijk betoogd door Verbrugge, Buijs en Van Baardewijk in hun filosofiebundel *Het Goede Leven en de Vrije Markt*.¹ En wanneer levenssferen niet als ‘echte markt’ kunnen worden gezien (onderwijs, zorg), dan begrijpen mensen vaak niet waarom deze toch als zodanig behandeld worden. Dan komen instituties onder druk te staan en reageren ontevreden burgers zich gemakkelijk af op de democratische politiek. Zoekend naar houvast en overzicht, stemmen ze dan op brengers van een eenvoudige boodschap. Ze bezwijken voor de lokroep van iets nieuws, iets anders, iets dat het bestaande ter discussie stelt, verwijzend naar een verleden dat niemand echt kent en dat gemakkelijk wordt geïdealiseerd. Er ontstaat discussie over de te beschermen rechten: zijn dat alleen de klassieke vrijheidsrechten of ook de sociale grondrechten? Zijn dat met name burgerrechten waarop tegen de overheid een beroep kan worden gedaan of zijn het ook andere rechten die tegenover medeburgers gelden? Politieke debatten over de rechtsstaat concentreren zich vaak op zulke vragen.

BESPREKING VAN DE RECHTSSTAAT

Net als een tapijt of borduurwerk heeft ook onze rechtsstaat een mooie voorkant en een rafelige achterkant.² De formele, zichtbare instituties van onze rechtsstaat kunnen in orde zijn. Deze creëren het zelfbeeld en ideaalbeeld dat wij van onze rechtsstaat hebben. Tegelijk is er reden tot zorg over de informele, meer onzichtbare achterkant. Denk aan de toename van het aantal autoriteiten en toezichthouders die (met voorbijgaan van de machtenscheiding) zelf regels opstellen en deze tegelijk uitvoeren en handhaven. Hierdoor speelt het parlement geen of een andere rol. Denk aan het gebrek aan staatsrechtelijk besef bij Tweede Kamerleden, aan het negeren van adviezen van de Raad van State door de regering, aan de enorme werkdruk bij rechtbanken, enzovoort. In deze bundel komen ten aanzien van de rechtsstaat drie aspecten aan bod: zijn grondslag, kwetsbaarheid en weerbaarheid.

I. GRONDSLAG

In het eerste deel wordt verkend wat historisch en normatief gezien de grondslagen zijn van onze rechtsstaat. Met andere woorden: welke condities hebben bijgedragen aan de ontwikkeling en het functioneren van de rechtsstaat? Deze grondslagen kunnen zowel binnen als buiten de rechtsstaat zelf worden gezocht. Om te beginnen wordt wel gedacht dat er leidende principes binnen de rechtsstaat zelf zijn die als grondslag kunnen dienen. Een voorbeeld van zo'n interne grondslag zou dan het principe van gelijkheid voor de wet of het verbod op discriminatie kunnen zijn (art. 1 Gw). De vraag is natuurlijk wel of een dergelijk principe voldoende is om de rechtsstaat 'aan op te hangen'. Een alternatieve benadering is om te zoeken naar deugden van burgers en bestuurders die nodig zijn om de rechtsstaat goed te laten functioneren. Deze mogelijkheid wordt verkend door Emma Cohen de Lara, die in de navolgende

bijdrage te rade gaat bij Plato voor de betekenis van zelfbeheersing en schroom als morele voorwaarden voor de rechtsstaat. Naar grondslagen van buiten verwijst het befaamde dictum van de Duitse rechtsgeleerde E.-W. Böckenförde: *'Der freiheitliche, säkularisierte Staat lebt von Voraussetzungen, die er selbst nicht garantieren kann.'* Met andere woorden: de rechtsstaat teert op de rente van een eerder, voornamelijk christelijk kapitaal. Noties van natuurrecht en menselijke waardigheid (de mens als schepsel naar Gods beeld) zijn belangrijke externe grondslagen van de rechtsstaat. Sommigen achten het mogelijk zulke grondslagen te seculariseren dan wel te actualiseren, bijvoorbeeld in termen van universele mensenrechten. Sybe Schaap uit fundamentele kritiek op deze benadering en benadrukt in zijn bijdrage het belang van meer specifieke burgerrechten. Tot slot worden noties als 'civiele religie' en grondwetspatriotisme wel voorgesteld als noodzakelijke factoren voor een vitale rechtsstaat. Hans-Martien ten Napel analyseert in zijn bijdrage de betekenis van deze noties.

II. KWETSBAARHEID

In het tweede deel verkennen we enkele hedendaagse kwetsbaarheden van de rechtsstaat. Hier is sprake van een brede waaier van problemen. Bekend is bijvoorbeeld het gevaar van een scheve machtsbalans binnen de *trias politica*: een zwak, gefragmenteerd parlement tegenover een veel sterkere regering of een kwetsbare en overbelaste rechtspraak tegenover een sterke overheid. Maar het meest in het oog springt wel de zware criminaliteit. Liquidaties op straat (niet alleen van criminelen onderling, maar zelfs van onschuldigen: een broer, een advocaat), bedreigingen van burgemeesters en omkoping van politiemensen en douaneambtenaren tasten de rechtsstaat direct aan. Veel van deze criminaliteit is drugsgelateerd. Pieter Tops bespreekt in zijn hoofdstuk hoe de drugseconomie de Nederlandse samenleving en rechtsstaat dreigt te ondermijnen.

Er kunnen echter ook volstrekt legale bedreigingen van de rechtsstaat zijn. Dit zijn niet alleen bedenkelijke (grond)wetswijzigingen die in landen als Turkije of Hongarije worden doorgevoerd, maar ook de vormen van hyperdemocratie die hier bij velen populair zijn. Referenda en plebiscieten, veelal door populisme ingegeven, kunnen – zoals Ronald Tinnevelt laat zien – de rechtsstaat kwetsbaar maken. Tot slot is er het gevaar van de steeds groeiende ‘parade der machten’: naast de bekende drie van Montesquieu komen er steeds meer actoren die macht uitoefenen binnen de staat (ambtenaren) en daarbuiten (media, lobbyisten). Frank van den Heuvel legt in zijn bijdrage uit hoe de ‘*rise of the unelected*’ zich voordoet bij toezichhouders en marktautoriteiten en hoe deze kan worden ingedamd.³

III. WEERBAARHEID

Deze bundel wil uiteindelijk antwoord geven op de vraag hoe de democratie rechtsstatelijk kan blijven. Deze vraag naar een weerbare rechtsstaat is spiegelbeeldig aan recente pleidooien voor een ‘weerbare democratie’: het gaat er niet alleen om hoe de democratie in stand kan worden gehouden tegen antidemocratische krachten, maar ook hoe de rechtsstaat beschermd kan worden tegen ‘hyperdemocratie’ en andere gevaren. Geert Corstens doet in zijn bijdrage diverse aanbevelingen om de weerbaarheid van rechters te versterken: meer onafhankelijkheid en meer zelfvertrouwen (en meer middelen) kunnen de rechterlijke macht beschermen tegen ongewenste politieke en bestuurlijke beïnvloeding. De rechtsstaat kan zelfs offensief ‘van zich afbijten’: Wouter Veraart laat zien hoe een welomschreven beoordelingskader kan dienen om politieke voorstellen te toetsen op hun rechtsstatelijkheid. Maar een rechtsstaat zou niet kunnen functioneren, laat staan floreren, als deze niet wordt gedragen door haar burgers. Quirine Eijkman betoogt daarom dat burgerschaps- en mensenrechtenu-

catie nodig zijn om het maatschappelijk draagvlak voor de democratische rechtsstaat te versterken.

CONCLUDEREND

Deze bundel is nadrukkelijk geen klaagzang over het verval van onze rechtsstaat. Hij wil geen eindpunt zijn, maar een startpunt om na te denken over verbeteringen. In elk van de bijdragen staan daarom naast kritische kanttekeningen ook positieve richtingwijzers, suggesties om te komen tot een goed gefundeerde en veerkrachtige rechtsstaat. In zijn slotbeschouwing brengt Ernst Hirsch Ballin de drie lijnen bij elkaar en legt hij op zijn eigen onovertroffen wijze uit waarom een rechtsstaat van cruciaal belang is en wat er nodig is om deze vitaal te houden.

NOTEN

- 1 A. Verbrugge, G. Buijs, J. van Baardewijk, *Het goede leven en de vrije markt. Een cultuurfilosofische analyse*. Rotterdam: Lemniscaat 2018.
- 2 F. Grapperhaus, *Rafels aan de rechtsstaat*. Amsterdam: Prometheus 2017.
- 3 F. Vibert, *The rise of the unelected. Democracy and the new separation of powers*. Cambridge: Cambridge University Press 2007.

I. GRONDSLAG

Meer dan recht alleen: verstandige gematigdheid en schroom als morele voorwaarden voor de rechtsstaat

MACHTSMISBRUIK VOORKOMEN

Het wekt misschien verwondering om in een bijdrage over de liberale rechtsstaat terug te verwijzen naar het klassieke Athene. De gangbare opvatting is immers dat de principes van de liberale rechtsstaat zoals we deze vandaag kennen, pas hun beslag kregen in de theorievorming van de zeventiende eeuw, met filosofen zoals Thomas Hobbes, die de soevereine staat uitdacht, en John Locke, Charles-Louis de Montesquieu en James Madison, die de doctrines van de scheiding der machten, legaliteitsbeginsel, en burgerrechten verder uitwerkten. Kernidee van de liberale rechtsstaat, zoals deze vroegmoderne denkers voor ogen hadden, en zoals wij het nog steeds zien, is dat de staat is gebonden aan het recht zodat de vrijheden van het individu worden gewaarborgd. De staat dient machtig genoeg te zijn zodat de orde wordt gehandhaafd, maar tegelijkertijd middels het recht te worden ingeperkt zodat ze niet zelf de vrijheid van het individu onderdrukt.

Welnu, al deze concepten waren de oude Grieken vreemd. Het klassieke Athene kende geen staat als abstract geheel van instituties bevolkt door machthebbers en bureaucraten. De Atheense stadstaat was een voorbeeld van directe democratie, waarbij de mannelijke stadsburgers elkaar afwisselden in het bestuur van het publieke leven. Daarnaast hadden de oude Grieken een andere opvatting over het individu. Het was voor hen ondenkbaar om de

mens los te zien van de taal en de gemeenschap. De mens is geen autonoom wezen, zoals de vroegmoderne denkers later zouden beweren. Aristoteles brengt dit goed onder woorden als hij schrijft dat de mens een sociaal en politiek dier is. Een mens die buiten de gemeenschap leeft *kan geen mens zijn*, maar zal of een god of een beest zijn.¹ Het is immers binnen de gemeenschap dat de mens zijn vermogen tot de spraak en de rede ontwikkelt, en dit vermogen – de Grieken hadden er een en hetzelfde woord voor, namelijk, de *λόγος* – is kenmerkend voor de mens als mens. De mens is in wezen een gemeenschapswezen.

De oude Grieken waren zich er echter wel degelijk van bewust dat machtsmisbruik voorkomen dient te worden. Ik wil in deze bijdrage dan ook aandacht besteden aan de manier waarop zij omgingen met dit probleem. Ik doe dit niet alleen uit bewondering voor hun politieke vernuftigheid, maar ook vanuit de observatie dat de aannames van de vroegmoderne filosofen over wie wij zijn als mens en hoe we met elkaar samenleven, significante beperkingen hebben. Deze filosofen hebben als het ware oogkleppen opgezet bij het uitdenken van hun theorie over de rechtsstaat. Zij baseerden hun theorieën op de veronderstelling dat het individu zijn zelfbehoud en eigenbelang nastreeft. Nu is het natuurlijk niet onwaar dat zelfbehoud en eigenbelang belangrijke motivaties vormen voor menselijk gedrag. Filosofen als Plato en Aristoteles zien deze instincten echter als onderdeel van een veel rijkere menselijke psyche die, zoals al genoemd, begrepen dient te worden als onderdeel van een groter geheel. De oude Grieken, zo durf ik te stellen, staan in hun mensbeeld dan ook dichterbij onze eigen realiteit waarin de mens zich als complex wezen toont met allerlei verschillende en soms tegenstrijdige drijfveren, die deels egoïstisch en deels sociaal zijn. De huidige onvrede over het gebrek aan gemeenschap, de toenemende eenzaamheid, de kwaliteit van sociale verbanden, en de daadwerkelijke praktijk van de opvoeding en het onderwijs – welke er vooralsnog niet op gericht zijn

om de mens zo individualistisch mogelijk te maken maar eerder bedoeld zijn om te bevorderen dat jonge mensen met elkaar leren samenleven – sluiten goed aan bij het idee dat wijzelf de mens *niet* uitsluitend zien als autonoom individu.

Met hun integrale mensbeeld verschaffen de klassieke filosofen dan ook waardevolle inzichten in het probleem van, en de oplossingen voor, machtsmisbruik. Het is daarom de moeite waard om de analyse over de moderne rechtsstaat breder te trekken en een uitstapje te maken naar het klassieke Athene.

ZELFBEHEERSING EN SCHROOM

Een van de belangrijke bronnen van het klassieke denken over recht is Plato's *Wetten*.² Plato staat niet bekend als een doorsnee Atheense democraat. Hij was veel meer een criticus van wat hij zag als een doorgeslagen vrijheid die voor de ondergang van zijn stadstaat zou zorgen. In de *Wetten* werkt de hoofdpersoon, een vreemdeling uit Athene, een systeem uit van ongeschreven en geschreven wetten voor een nieuwe Griekse kolonie. Het leidende principe van deze nieuwe stadstaat is de heerschappij van het recht. Het volk, dat gezamenlijk de stad zal besturen, dient zich door de wet te laten leiden en de 'vrijwillige slaaf' van de wetten te zijn (700a5). We zien hier meteen al dat voor Plato de rechtsstaat niet zozeer wordt onderhouden door instituties, als wel door een bepaalde dispositie van de burgers. De *Wetten* gaat niet alleen over rechtsregels maar ook over de moraal in de stadstaat. Beide dienen gezamenlijk de heerschappij van het recht te waarborgen.

Als onderdeel van deze moraal Plato besteedt veel aandacht aan een specifieke deugd oftewel karaktereigenschap, namelijk de σωφροσύνη. We zouden σωφροσύνη kunnen vertalen met zelfbeheersing, maar eigenlijk is dat niet de volle betekenis. Plato maakt een onderscheid tussen zelfbeheersing, oftewel het onder controle hebben van

emoties en begeertes, wat met de term ἐγκράτεια wordt aangeduid, en σωφροσύνη, waarbij de mens de strijd tussen de rede en zijn emoties is ontstegen en er harmonie ontstaat tussen het redelijke en emotionele deel van de ziel. We kunnen deze karaktereigenschap beschrijven met de metafoor van een orkest waarin allerlei stemmen, tonen, klanken en instrumenten aanwezig zijn die allemaal een gepaste plek hebben. Het is de dirigent die op basis van zijn inzicht in de harmonie aanwijzingen geeft wanneer en hoe hard of zacht de violen spelen, wanneer het koor inzet, en of dit in samenspel is met het orgel of de trompetten. Het gaat hierbij niet om dwang – de dirigent dwingt het orkest niet – maar om samenwerking tussen de dirigent en de musici. De dirigent heeft de leiding terwijl de musici omwille van de harmonie zijn leiding welwillend volgen. De analogie met de ziel is als volgt. Net zoals de dirigent inziet wanneer en hoe hard of zacht welke musici dienen te spelen, dient op het niveau van de ziel het redelijk vermogen in te zien wanneer een bepaalde emotie gepast is, gegeven het object, op welk moment en met welke intensiteit. En net zoals de musici welwillend de aanwijzingen van de dirigent opvolgen, ontstaat er harmonie in de ziel als de emoties meewerken met de rede. Een dergelijke zielsgesteldheid resulteert in het doen van het goede en is volgens Plato een essentieel onderdeel van het menselijk geluk (636d8-e1).

Nu is het natuurlijk de vraag waarom σωφροσύνη (dat we kunnen vertalen als verstandige gematigdheid) volgens Plato zo'n belangrijke karaktereigenschap is van burgers en politici in een samenleving waarin het recht in plaats van de willekeur regeert. Voordat we hierop ingaan maken we nog een uitstapje naar een ander rijk begrip uit de oud Griekse traditie, namelijk αἰδώς, dat vertaald wordt met gepaste schaamte, eerbied of schroom.³ Αἰδώς is een gevoel van vrees dat leidt tot eervol gedrag, niet vanuit persoonlijke ambitie maar vanuit een besef van verbondenheid met voorouders, medestrijders en de eigen gemeenschap. Het

is beschamend om niet te vechten op het slagveld, maar het is tegelijkertijd beschamend om binnen de samenleving roekeloos gedrag te vertonen. Αἰδώς is een vorm van schaamte die zich niet uit in een trotse vechtersmentaliteit, maar in een soort schroom die erop gericht is om relaties met anderen in stand te houden. Daar waar men zich op het slagveld vaak van vrees moet ontdoen, is in de samenleving de vrees om dingen te doen die de relaties met anderen schaden juist een *goede* emotie. Bovendien veronderstelt αἰδώς een zekere mate van beschouwelijkheid die leidt tot begrip van zichzelf in relatie tot de gemeenschap. In die zin is het, intellectueel gezien, een hogere angst dan, bijvoorbeeld, de angst om gewond te raken.

In Plato's *Wetten* probeert de hoofdpersoon, een vreemdeling uit Athene, de eerethiek van zijn gesprekspartners – Kleinias uit Kreta en Megillus uit Sparta – te corrigeren. In Kreta en Sparta, beide militaristische stadstaten, stonden het gevecht en de overwinning centraal. Wat Plato goed inzag, is dat een dergelijke vechtethiek wel nuttig is in tijden van oorlog, maar in tijden van vrede niet tot sociale harmonie kan leiden. De ethiek van het slagveld gaat er immers altijd van uit dat er een vijand is om te overwinnen, terwijl een samenleving juist harmonie nastreeft en op zoek is naar vriendschap in plaats van vijandschap. Er was Plato veel aan gelegen om de competitieve moraal van de Spartanen en Kretenzers om te buigen naar een coöperatieve moraal. Hij benadrukt daarbij, evenals Homerus, het belang van αἰδώς – schroom. De schroom krijgt gestalte in de eerbied voor ouders en voorouders, vrienden en medeburgers, de goden en voor de wet als een zaak die tot nut is van de gemeenschap en dus essentieel is voor een individu dat zich als relationeel wezen beoogt te ontwikkelen. Met schroom eerbiedigt de burger zijn relatie met anderen in de gemeenschap.

Schroom is daarmee een dispositie die tegenovergesteld is aan de brutaliteit. In de samenleving, zo stelt de Atheense vreemdeling in de *Wetten*, moet men oefenen 'om zo

weinig mogelijk vervuld te raken met schaamteloosheid en driestheid, en om integendeel bevreesd te zijn voor de roekeloosheid, die ons telkens iets schandelijks zou doen zeggen, of die ons slachtoffer of zelfs dader zou doen worden van om 't even welke schanddaad' (649c9-d2). De driestheid oftewel brutaliteit is het gevolg van een mentaliteit waarbij het individu denkt het allemaal zelf beter te weten en opgeblazen is van zijn eigen gelijk.⁴ Dit resulteert volgens de Athener in een 'minderwaardige schaamteloosheid' (701b2) waarbij men geen ontzag meer heeft voor de mening van wie meer waard is – men kan denken aan wetenschappers, experts en professionals en andere gezagsdragers, voor de vermaningen van vader en moeder en ouderen, voor de wetten, voor eden en uiteindelijk voor de goden (701a8-c2).

MORELE VOORWAARDEN VOOR DE RECHTSSTAAT

Welnu, wat is nu de relatie tussen schroom, verstandige gematigdheid en de rechtsregels in een samenleving? Plato stelt dat schroom functioneert als een dispositie die het *makkelijker maakt* om de deugd van de verstandige gematigdheid te beoefenen en om in lijn met de wet te leven. Een gevoel van schroom helpt de mens zichzelf te 'dirigeren' en maakt het eenvoudiger om de rede te volgen omdat een beschroomd iemand gevoelsmatig roekeloos en excessief gedrag vermijdt. Daar komt bij dat de burger daardoor psychisch en moreel in staat is om zichzelf aan de rechtsregels van een systeem te houden, ervan uitgaande dat de rechtsregels zelf ook redelijk zijn.⁵ Volgens Plato is schroom dan ook een belangrijke 'helper' in de heerschappij van het recht (645a6-7) en houdt de wetgever schroom 'in de hoogste eer' (647a9).

De verstandige gematigdheid en de schroom zijn dus belangrijke eigenschappen van burgers in een politieke gemeenschap waar het recht regeert. Met deze eigenschap-